УДК 821.161.1-3.09:398(477)

ІРИНА ФІСАК
(Полтава)

М. В. ГОГОЛЬ – ДОСЛІДНИК І ЗБИРАЧ УКРАЇНСЬКОГО ФОЛЬКЛОРУ

Ключові слова: *фольклор, традиція, історизм, народна пісня, історична пісня.*

Усвідомлення необхідності системного збору усної словесності з'явилося на початку XIX ст. Завдяки копіткій праці фольклористів був зібраний значний фактичний матеріал щодо епосу та ліро-епосу і здійснено перші спроби його наукового узагальнення. На цей період припадають і окремі публікації української народної поезії: «Опыт собрания старинних малороссийских песней» (1819) М. Цертелєва, «Малороссийские песни» (1827), «Украинские народные песни» (1834) М. Максимовича, збірники «Запорожская старина» (1833-1838) І. Срезневського. Серед перших збирачів і дослідників народної творчості був і М. Гоголь.

Захоплення М. Гоголя українською народною творчістю бере свій початок з дитинства майбутнього письменника. Його бабуся Тетяна Семенівна зберегла у своїй пам'яті чимало народних переказів і казок, якими щедро ділилася з онуком. Марія Іванівна, мати письменника, знала багато народних пісень і любила їх співати. Спілкування із селянами відкрило М. Гоголю скарбницю мудрого народного слова, схованого у прислів'ях і дотепних жартах, та неповторну красу календарної обрядовості рідного краю. З роками любов до України, яку за часів М. Гоголя називали Малоросією, до її культури та історії ставала міцнішою й свідомішою.

Навчаючись у Ніжинській гімназії (1821-1828), М. Гоголь постійно відвідував Магерки – передмістя Ніжина, де мав багато знайомих селян. Його захоплювали різні бувальщини й небилиці, особливо страшні розповіді про нечисту силу, пісні й обряди, учасником яких іноді доводилося бувати.

Після закінчення гімназії М. Гоголь і його товариш О. Данилевський об'їздили майже всю Полтавщину. Миргород і Кибинці, Хомутець і Обухівка, Лубни і Пирятин, Яреськи, Семереньки й інші містечка, села та хутори, через які пролягала їхня дорога, сповнювали душу молодих людей неповторною красою рідної природи і чарівними звуками народної пісні. Можливо, саме їм судилося зігрівати серця товаришів у холодному Петербурзі, куди вони вирушили наприкінці грудня 1828 р.

Напевно, в юнацькі роки і прийшло до М. Гоголя усвідомлення того, що саме простий люд є носієм народної творчості, традицій і звичаїв, мудрим скарбничим і охоронцем усієї старовини, яка безпосередньо засвідчує наявність української нації зі своєю неповторною мовою, історією та культурою. А значить, усе це варте пильної уваги.

З 1826 року М. Гоголь починає вести «Книгу всякої всячини, або підручну Енциклопедію», куди записує цікаву для себе інформацію, що стосується різних сфер життя. Укладалася вона протягом кількох років (до 1830 р. включно) і на основі різних джерел, мала насправді «енциклопедичний» характер, оскільки «практично вичерпує коло відомих на той час творів малоросійської та галицько-російської словесності» [1, т. 9, с. 899].

© І. Фісак, 2012

Велику частину записів становлять матеріали, так чи інакше пов'язані з Малоросією, які в майбутньому були використані письменником у повістях, що ввійшли до збірок «Вечори на хуторі поблизу Диканьки» та «Миргород». Про них і скажемо докладніше.

Першими проявами інтересу до історії свого народу є гетьманський універсал Івана Скоропадського, вміщений у розділі «Документи» [1, т. 9, с. 516], та згадувана в «Грамматике малороссийского наречия» О. Павловського «Вирша, говоренная гетьману Потемкину запорожцами на Светлый праздник Воскресения» [1, т. 9, с. 502-505], автор якої – військовий суддя общини чорноморських козаків А. Головатий – користувався повагою й довірою князя Г. Потьомкіна. Списком цього твору М. Гоголь, можливо, зобов'язаний І. Орлаю, директору Ніжинської гімназії, який мав великий уплив на юнака, але відомо напевно, що «Вирша…» переписувалася з рукописних джерел, оскільки була опублікована тільки 1882 р. Не викликає сумнів і те, що її зміст знайшов відображення в повісті М. Гоголя «Вій».

Привертає увагу «Лексикон Малороссийский» (близько 400 слів), розміщений, як і всі записи, згідно алфавітного покажчика. Тут мають місце слова, взяті з живого народного мовлення і з літературних джерел. Відомо, що М. Гоголь спирався на «Грамматику малороссийского наречия» О. Павловського (СПб., 1818) і «Опыт собрания старинних малороссийских песней» М. Цертелєва (СПб., 1819), користувався словничками, що додавалися до «Малороссийских песен» М. Максимовича (М., 1827) і «Малороссийской Энеиды» І. Котляревського (СПб., 1809) [1, т. 9, с. 901]. Не виключено, що два останні видання були свого роду взірцем для майбутнього письменника і вплинули на те, що М. Гоголь також подає словничок – «Малороссийские слова, встречающмеся в первом и втором томах», тобто у «Вечорах на хуторі поблизу Диканьки» та «Миргороді» [1, т. 1-2, с. 498-502].

У «Книзі всякої всячини, або підручній Енциклопедії» знаходимо і етнографічний матеріал: записи малоросійських імен з їх російськими відповідниками [1, т. 9, с. 528-529], відомості про національні страви [1, т. 9, с. 539] та одяг [1, т. 9, с. 549-551]. Один із записів налічує 17 українськомовних загадок, відгадки до яких подані російською, а до трьох узагалі відсутні [1, т. 9, с. 538-539]. На кількох сторінках записані ігри та розваги – як картярські («*у лавы*», «*в сем листов*»), так і рухливі («*в свиньи*», «*Крагли*»), хороводні («*Хрещик*», «*у ворона*» та ін.) (Назви збережено за оригіналом – І.Ф.). Деякі з них М. Гоголь описав самостійно, інші занотував із листа від матері, про що зробив відповідний запис [1, т. 9, с. 525-528]. Уважний читач пригадає, що саме «у ворона» грають русалки в повісті «Майська ніч, або Утоплена» [1, т. 1-2, с. 149], а опис гри в «краглі» є в повісті «Вій» [1, т. 1-2, с. 442].

До речі, М. Гоголь у листах до матері неодноразово звертався з проханням надсилати інформацію, яка стосується історії, звичаїв і побуту Малоросії. Вперше він пише про це у листі від 30 квітня 1829 року: «<…> теперь вас прошу <…> сделать для меня величайшее из одолжений. Вы имеете тонкий, наблюдательный ум, вы много знаете обычаи и нравы малороссиян наших, и потому я знаю, вы не откажетесь сообщать мне их в нашей переписке. Это мне очень, очень нужно» [1, т. 10, с. 99-100]. Далі йде перелік того, що саме цікавить молодого М. Гоголя: повний опис одягу сільського дяка, дівчат, молодиць і чоловіків, «носимого до времен гетьманских»; детальний опис весілля; уся можлива інформація про колядки, Івана Купалу, русалок і різних духів – «множество носится между простым народом поверий, страшних сказаний, преданий,

разных анекдотов, и проч. и проч. и проч. Все это будет для меня чрезвычайно занимательно». У наступному листі до Марії Іванівни 22 травня 1829 року М. Гоголь якраз і просить її дізнатися про народні ігри та повір'я, «разные повести, рассказываемые простолюдинами, в которых участвуют духи и нечистые» [1, т. 10, с. 102].

Чимало уваги приділяв М. Гоголь народним повір'ям, звичаям і обрядам. Про них у «Книзі всякої всячини…» є декілька записів. Перший – «Малороссия, отдельные замечания» [1, т. 9, с. 540-542] – містить інформацію про свята Трійці, Івана Купала, обжинки і пов'язані з ними пісні, обряди, повір'я, рослинну символіку. Також описані окремі моменти весільного обряду та весільні пісні, зокрема «Закувала зозуленька», є посилання на М. Максимовича, з «Малороссийских песен» якого і зроблено частину виписок. Не можна не звернути уваги на запис народного повір'я про те, що «ведьмы снимают и прячут звезды», яке знайшло безпосереднє відображення в повісті «Ніч перед Різдвом» [1, т. 1-2, с. 167]. Другий – «Обычаи Малороссиян» [1, т. 9, с. 549] – зовсім невеликий, складається з промови свата, де є посилання на І. Кулжинського («Малороссийская деревня», 1827), побажання молодятам і опису колядування. Третій запис, що є частиною листа, одержаного від матері 4 червня 1829 року, цілком присвячено опису весільних обрядів та їх учасників – дружок, свашок, бояр та ін. [1, т. 9, с. 563-567]. Як видно з примітки М. Гоголя, оригінал листа вміщував ще декілька весільних пісень. Цей матеріал і використав письменник у повісті «Вечір напередодні Івана Купала» [1, т. 1-2, с. 122].

Окремо слід сказати про вміщений у «Книзі всякої всячини…» розділ із заголовком «Пословицы, поговорки, приговорки и фразы малороссийские» [1, т. 9, с. 553-556], що є випискою (за винятком 5 останніх прислів'їв) із «Грамматики малороссийского наречия» О. Павловського. Він налічує 141 запис, більшість з яких мають російські відповідники.

На нашу думку, малі фольклорні форми (паремії) приваблювали М. Гоголя тому, що виражали національний характер і вдачу, ментальність українців, котрі любили жарт, уміли влучно й дотепно висловлюватися. Не випадково в мову своїх героїв митець раз у раз уплітає прислів'я, приказки, примовки, влучні порівняння, що стає одним із виявів збереження національного колориту в українських повістях М. Гоголя.

Отже, «Книга всякої всячини…» засвідчила бажання М. Гоголя знати історію і культуру рідного народу, продемонструвала наявність у майбутнього митця задатків фольклориста.

Проте з її закінченням не зникає бажання письменника збирати і вивчати український фольклор, про що свідчать і листування, і записні книжки різних років. Так, уже в записнику 1846-1850 років, коли йдеться про святки у різних народів, М. Гоголь занотовує, що перед Різдвом «в Малороссии ходять со звездою всю ночь, мальчишки славят Рождение Христа, за что дают им колбасы, пироги и проч.» [1, т. 9, с. 683]; що під час закликання весни «в Украйне дети, нося на руках ласточку (сделанную из дерева), ходят из дома в дом славить весну. Песни же называются веснянками; их поют девушки <…>» [1, т. 9, с. 685]; що «на Русальной неделе никто в Малороссии не осмелится купаться в реках или <хлопать> в ладоши» [1, т. 9, с. 691] та ін.

Та, напевно, найбільше М. Гоголя приваблювали народні пісні. У листі до матері від 22 листопада 1833 р., дякуючи за надіслані пісні, «из которых особенно та, что: *Що це братця як баряться* (курсив М. Гоголя. – І. Ф.), очень характерна и хороша», і старовинний зошит із піснями, він зауважує: «Сделаете большое

одолжение, если отыщете подобные той тетради с песнями, которые, я думаю, более всего водятся в старинных сундуках между старинными бумагами у старинных панов или у потомков старинных панов» [1, т. 10, с. 229]. А в одному з листів до М. Максимовича митець із запалом пише: «Моя радость, жизнь моя! песни! как я вас люблю! Что все черствые летописи, в которых я теперь роюсь, пред этими звонкими, живыми летописями!» [1, т. 10, с. 228].

Любов письменника до народних пісень відчутна і в його художніх творах: вона лине з вуст Левка («Майська ніч, або Утоплена»), Вакули («Ніч перед Різдвом»), Параски («Сорочинський ярмарок»), Катерини («Страшна помста») та багатьох інших героїв повістей збірок «Вечори на хуторі біля Диканьки» та «Миргород».

У записах письменника українських народних пісень збереглося досить багато. У листі І. Срезневському він пише: «Песен я знаю и имею много. Около 150 песен я отдал <…> Максимовичу, совершенно ему неизвестных. После того я приобрел еще около 150. <…> Но я бьюсь об чем угодно, что теперь же еще можно сыскать в каждом хуторе, подальше от большой дороги и разврата, десятка два неизвестных другому хутору» [1, т. 10, с. 243]. Підтвердження цього знайдемо у 17 томі нового видання творів М. Гоголя, куди вміщено два зошити «Южнорусских песен» загальною кількістю близько 580 пісень та уривків із них [1, т. 17, с. 86-337]; «Южнорусские песни в записи Гоголя из собрания Н.Д. Белозерского», «Песни малорусские. Три тетради Гоголя из архива П.В. Киреевского», «Украинские исторические песни и думы. Сборник Гоголя из бумаг А.А. Иванова», а також окремі пісні в записах М. Гоголя та його улюблені пісні в записах Н.С. Аксакової і П.А. Куліша загальною кількістю близько 170 [1, т. 17, с. 338-432].

Зазначимо, що пісні в записах М. Гоголя, крім збірника українських історичних пісень і дум з паперів О. Іванова, не розділені за жанрово-тематичними групами. Письменник уважав, що «разделения не нужно в песнях. Чем больше разнообразия, тем лучше. Я люблю вдруг возле одной песни встретить другую, совершенно противного содержания» [1, т. 10, с. 248].

Про живу цікавість митця до цього фольклорного жанру свідчить те, що серед зібраних ним матеріалів, крім пісень, записаних безпосередньо з народних уст та одержаних від родичів із Василівки, значна їх кількість взята з відомих на той час друкованих та рукописних фольклорних збірників. Як зазначає І. Виноградов, «глибоко розуміючи цінність народної пісні, письменник мало надавав значення тому, чи була та або інша пісня вже записана чи опублікована до нього, і тому вносив до своїх збірників пісні, що найбільше йому подобалися, з найрізноманітніших джерел» [1, т. 9, с. 707-708].

Одним із таких джерел є збірник галицьких пісень («Piesni polskie i ruskie ludu galicyjskiego» В. Олешка (1833)), про який М. Гоголь пише в листі до М. Максимовича від 7 січня 1834 р.: «Знаешь ли ты собрание галицких песен, вышедших в прошлом году <…>? Очень замечательная вещь! Между ними есть множество настоящих малороссийских, так хороших, с такими свежими красками и мыслями» [1, т. 10, с. 235].

Не оминув письменник своєю увагою і видані І. Срезневським збірники «Запорожская старина» (1833-1838). Більше того, він був високої думки про це видання і з нетерпінням чекав виходу чергових його номерів, про що довідуємося з листа від 6 березня 1834 р.

М. Гоголь щиро захоплений тим фольклорним матеріалом, який друкується на сторінках «Запорожской старины», і запитує І. Срезневського: «Где

выкопали вы столько сокровищ? Все думы, и особенно повести бандуристов, ослепительно хороши. Из них только пять были мне известны прежде, прочие были для меня все – новость» [1, т. 10, с. 242]. Тут же митець укотре висловлює думку про пісню як історію народу: «Если бы наш край не имел такого богатства песен – я бы никогда не писал Истории его, потому что я не постигнул бы и не имел понятия о прошедшем, или История моя была бы совершенно не то, что я думаю с нею сделать теперь» [1, т. 10, с. 242-243].

Високої думки був письменник і про «Украинские народные песни» (1834) М. Максимовича, про підготовку яких до друку йому було відомо з листування з їх автором. Вже отримавши перші віддруковані аркуші збірника, М. Гоголь писав: «Благодарю тебя за песни <…> Отпечатанные листки меня очень порадовали. Издание хорошо. Примечания с большим толком» [1, т. 10, с. 252]. Він мав задум показати ці аркуші В. Жуковському та О. Пушкіну, а їхні відгуки передати автору. Коли ж М. Гоголь отримав увесь збірник, то частково втілив його, про що написав М. Максимовичу в листі від 18 липня 1834 р.: «Я получил твои экземпляры песень и по принадлежности роздал, кому следовало. Препровождаю к тебе благодарность получателей. Жуковский читал некоторые: они произвели эффект. Многие понравились Наследнику» [1, т. 10, с. 270].

Творча співпраця М. Гоголя і М. Максимовича була плідною і тривалою. Зазначимо, що в підготовці видання «Украинских народных песен» М. Гоголь брав безпосередню участь: радіючи новим знахідкам М. Максимовича, письменник надсилав йому пісні, які зібрав особисто, давав поради щодо перекладу та класифікації народних пісень [1, т. 10, с. 243, 248, 252].

Саме від М. Максимовича М. Гоголь отримав рукописну збірку українських пісень, зібраних З. Доленгою-Ходаковським, яка стала для письменника новим джерелом народної пісні: «Я очень порадовался, услышав от вас о богатом присовокуплении песен и собрании Ходаковского. Как бы я желал тепер быть с вами и пересмотреть их вместе» [1, т. 10, с. 228]. Письменник зізнається, що пісні допомагають глибше пізнати історію: «Вы не можете представить, как мне помогают в истории песни. Даже не исторические, даже похабные; они все дают по новой черте в мою историю, все разоблачают яснее и яснее, увы, прошедшую жизнь и, увы, прошедших людей» [1, т. 10, с. 229].

Знаючи про велику кількість пісень, зібраних М. Максимовичем, М. Гоголь мріяв про спільне з ним видання, про що написав у листі від 12 березня 1834 р.: «Песни нам нужно издать непременно в Киеве. Соединившись вместе, мы такое удерем издание, какого еще никогда ни у кого не было. Весну и лето мы бы там славно отдохнули, набрали материалов, а к осени бы и засели работать» [1, т. 10, с. 245].

М. Гоголя завжди непокоїло те, що народна пісня схована від освіченого суспільства й тримається тільки в народі: «<…> лучшие песни и голоса слышали только одни украинские степи: только там, под сенью низеньких глиняных хат, увенчанных шелковицами и черешнями, при блеске утра, полудня и вечера, при лимонной желтизне падающих колосьев пшеницы, они раздаются, прерываемые одними степными чайками, вереницами жаворонков и стенящими иволгами» [1, т.7, с. 169]. Митець розумів її велике значення в житті та історії суспільства: «<…> песни для Малороссии – все: и поэзия, и история, и отцовская могила. Кто не проникнул в них глубоко, тот ничего не узнает о протекшем быте этой цветущей части России» [1, т. 7, с. 169]. Для нього пісня – це і є «народная история, живая, яркая, исполненная красок, истины, обнажающая всю жизнь народа».

Про безмежну любов до української народної пісні М. Гоголь написав у статті «Про малоросійські пісні» (1833). У ній митець розкрив глибинну красу українських пісень, їхнє тематичне багатство та джерела творення. Окремо письменник звернув увагу на «благозвучність» поетики народної поезії, на особливості «стихосложения малороссийского», проаналізувавши розмір, тоніку і рими народних пісень, на незвичайно різноманітний характер музики.

М. Гоголь, як і М. Цертелєв, М. Максимович, І. Срезневський, М. Костомаров, П. Куліш та ін., розглядав пісні не лише з естетичного, а й з історичного погляду, що знайшло відображення у статті «Про малоросійські пісні». У ній письменник уперше порушив проблему історизму української народної пісні, підкреслюючи зв'язок народнопоетичної творчості з дійсністю: «Историк не должен искать в них показания дня и числа битвы или точного объяснения места, верной реляции <…> Но когда захочет узнать верный быт, стихии характера, <…> выпытать дух минувшего века, общий характер всего целого и порознь каждого частного, тогда он будет удовлетворен вполне: история народа разоблачится перед ним в ясном величии» [1, т. 7, с. 169-170].

Зазначимо, що, говорячи про історизм народної пісні, фольклористи не були одностайними у визначенні меж жанру історичної пісні та критеріїв, що ними слід керуватися при виділенні історичних пісень з-поміж ряду споріднених пісенних творів. Термін «історична пісня» вперше застосував І. Срезневський 1833 р. в альманасі «Запорожская старина», виділивши «пісні і думи власне історичні» в окремі групи. У цьому ж році М. Гоголь подав свою характеристику історичних пісень у статті «Про малоросійські пісні»: «Песни малороссийские могут вполне называться историческими, потому что они не отрываются ни на миг от жизни и всегда верны тогдашней минуте и тогдашнему состоянию чувств» [1, т. 7, с. 170]. Можливо, виходячи з цього, у листі до М. Максимовича від 26 березня 1834 р. письменник розглядає як варіант поділ пісень «на три разряда: 1-й – исторические, 2-й – все, выражающие оттенки народного духа, и 3<-й> – обрядные» [1, т. 10, с. 248]. Проте зауважимо, що в М. Гоголя визначення історичної пісні набуло надто широкого розуміння. Пізніше письменник уточнив суть терміну, об'єднавши ним лише групу пісень про історичні події й історичних осіб, що бачимо у його листах 1834 р. І. Срезневському та М. Максимовичу.

Отже, захоплення М. Гоголя українським фольклором було свідомим і тривало впродовж усього життя. Аналіз записних книжок різних років та епістолярної спадщини письменника показав, що М. Гоголь розумів глибинну красу народної творчості й усвідомлював необхідність її дослідження і збереження. Діяльність митця як дослідника та збирача українського фольклору мала важливе значення для розвитку вітчизняної фольклористики і сприяла популяризації народної уснопоетичної творчості. Про популяризацію М. Гоголем українського фольклору свідчать і його художні твори, що ввійшли до збірок «Вечори на хуторі біля Диканьки» та «Миргород» і стали одним із кращих зразків відображення традицій українського фольклору в художній літературі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений и писем : в 17 т. / сост., подгот. текстов и коммент. И. А. Виноградова, В. А. Воропаева – М. : Изд-во Московской Патриархии, 2009.

2. Кирдан Б. П. Собиратели народной поэзии / Б. П. Кирдан – М. : Наука, 1974. – 280 с.

ИРИНА ФИСАК

Н. В. ГОГОЛЬ – ИССЛЕДОВАТЕЛЬ И СОБИРАТЕЛЬ УКРАИНСКОГО ФОЛЬКЛОРА

В статье рассматривается деятельность Н.В. Гоголя как исследователя и собирателя украинского фольклора. Анализируя эпистолярное наследие писателя и материалы записних книжек разных лет. Автор отмечает не только увлечение Н.В. Гоголя фольклором, но и понимание им глубоких корней народного творчества, необходимости его изучения и сохранения.

Подчеркивается роль украинского фольклора в формировании творческого мировоззрения Н.В. Гоголя и использование украинской фольклорной традиции в художественных произведениях списателя.

Ключевые слова: *фольклор, традиция, историзм, народная песня, историческая песня.*

IRINA FISAK

N. V. GOGOL IS A RESEARCHER AND COLLECTOR OF UKRAINIAN FOLKLORE

The article deals with the activities of the N.V.Gogol as a researcher and collector of Ukrainian folklore. Analyzing the epistolary heritage of the writer and materials of the notebooks of different years, the author notes not only the fascination of N.V. Gogol with folklore, but also his understanding of the deep roots of folk art, the necessity of its study and preservation.

Emphasizes the role of the Ukrainian folklore in the formation of the creative outlooks of Gogol and the usage of Ukrainian folklore tradition in writer's works.

Key words: *folklore, tradition, Historicism, folk song, historical songs.*

Одержано 21.08.2012 р.

© С. Ларионова, 2012